

VALDEMAR ANDERSEN: Den jyske hedekolonisation. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie 24. Universitetsforlaget i Århus, 1970. 246 s. Ill. 37,95 (32,20) kr.

Hedeopdyrkningen i Danmark er afsluttet, men dens historie er langt fra undersøgt til bunds. Forfatteren Vald. Andersen, der tidligere bl. a. har udgivet *Alheden med Frederiks sogns historie* (1953), skildrer i sin nye bog forsøget på i 1759 og de følgende år at få jyske hedeblader bragt under kultur ved hjælp af udenlandsk arbejdskraft. Til indledning omtaler han ganske kort hedeboenders muligheder for nyopdyrkning. Det er rigtigt, at markbøgerne fra 1683 ikke giver eksakte oplysninger om hedearealerne, men de nævner betydeligt flere jordbrugere, end tallene fra J. A. Fridericias og Henrik Pedersens afhandlinger antyder (forf. anfører mærkeligt nok ikke disse to historikers navne i forbindelse med gårdantal og ødegårde). Med udgangspunkt i en kgl. forordning af 1723 om »frihed for dem, som ville bygge og sig nedsætte i heden udi Jylland« beretter V. A. om de få tidligere forsøg på storstilet hedeopdyrkning (markbøgerne viser eksempler på flere, jfr. Hist. Tidsskrift 12. rk. V, s. 37 f.), men fremstillingens tyngdepunkt er bestræbelserne fra Rentekammerets side fra 1757 og selve hedekolonisationen indtil 1765.

På grundlag af et stort kildemateriale i Rigsarkivet og landsarkivet i Viborg samt enkelte tyske arkiver har Valdemar Andersen givet en detaljeret skildring af de bekendte kolonisationsforsøg, der i starten var præget af »en tilsyneladende ringe respekt for den økonomiske og den administrative side af hedekolonisationens virkeliggørelse«. Hverken underslæb eller lignende misligheder, men mangel på kompetence og en uheldig »personalepolitik« medførte, at det navnlig i de første år gik dårligt. Ved hvervningen af kolonister i tyske landskaber blev deres forpligtelser ikke udtrykkeligt omtalt, mens der længe i vid udstrækning blev taget hensyn til deres ønsker. Men senere blev »rebelsk« opførsel straffet hårdt, inflation og kvægsyge (1762) forværrede pengemangelen, selv om kolonisterne fik erstatning for døde kreaturer. De kirkelige myndigheder var sendrægtige, når det gjaldt at imødekomme reformertes og katolskes ønsker og afvæbne deres forhåndsskepsis overfor autoriteterne, påviser forf. – Interessant er skildringen af forholdene i kolonisternes hjemland, også uviljen mod emigration bl. a. i markgrevsområdet Baden-Durlach. Fattige og derfor undværlige folk måtte dog gerne udvandre!

Valdemar Andersen har udarbejdet en fortegnelse over kolonister (s. 218–30); den gør dog ikke krav på fuldstændighed. Flertallet (292) blev bosat på Alheden og Randbøl hede, andre vides at være ankommet, men blev ikke bosatte, og en mindre gruppe (40) omtales som afrejst, men ikke ankommet til Jylland. I 1765 brød 85 familier op, kun 61 blev tilbage. Men det gik bedre end ventet med at få danske gårdmænd og husmænd til at overtage de ledigblevne gårde, hvis antal dog blev indskrænket. Ved skattelettelse for udflytterne og ved tiendefrihed opnåede kolonisterne i 1790'erne bedre vilkår; hartkornsansættelsen af 1798 fandt regeringen så lav, at den ved kgl. resolution af 18. juni 1802 blev forhøjet med ca. 25 %. I afsnittet »Kritik og kendsgerninger« beklager V. A., at den realistiske målsætning, der kom til udtryk i de første projekter: at lade kolonisationen begynde i det små, måtte vige for »en

idealistisk stræben ud over realiteternes grænse«, der dog kunne undskyldes med, at hvervning af kolonister i udlandet vanskeligt lod sig praktisere i et lille format. De mænd, der skulle administrere foretagendet, kunne næppe være upåvirket af »den jyske skepsis« hos amtmænd, godsejere og bønder. Kolonisationen ville have fået et gunstigere forløb – mener V. A. – hvis indvandringen var standset i foråret 1760 og bosættelsen begrænset til den egentlige Alhede med byerne Havredal og Grønhøj, navnlig hvis den oprindelige bebyggelsesplan med 3–4 gårde på hvert sted samtidig var blevet fastholdt. V. A.s formodning om, at kolonisterne ville have indordnet sig under denne plan, kan dog nok diskuteres, og ligeledes om ængstelsen for et hastigt, skæbnesvangert opbrud, »en tort for nationen«, var ubegrundet. Men det er V. A. magtpåliggende at afvise påstande om, at kolonisationen mislykkedes. I den hensigt anfører han s. 190 f. resultatet af en undersøgelse to landinspektører foretog i sommeren 1798. Den viser, at godt 28 % af Randbøl hede (som staten havde købt) og 11 % af Alheden da var opdyrket, ialt ca. 5.600 tdr. ld. Det var jo »ikke det store mirakel«, og det ville unægtelig være af interesse, om kildemateriale fra de samme ca. 40 år kunne give blot nogenlunde sikker oplysning om, hvad bønder og herremænd opdyrkede af jysk hedejord. En del indberetninger og forbedringer i landvæsenet, nogle udskiftningsdokumenter, fæsteprotokoller, hoverireglementer o. a. kilder kan give et svagt indtryk heraf.

Problemet udenlandsk arbejdskraft i datiden har fristet forfatteren til et sidste afsnit med den lovende titel »Europæisk perspektiv«. Det indeholder eksempler fra Prøjsen under Frederik II, Rusland under Katharina II og fra Spanien under Karl III, alle omtrent samtidige med det danske forsøg på hede-kolonisation. Immigrant-antallene er formentlig mere usikre end for Danmarks vedkommende; usandsynligt er det, at russiske hvervninger (navnlig i tyske stater) o. 1765 skulle have omfattet ca. 250.000 personer, men der nævnes i 1769 6.433 familier bosat i 104 kolonier, 52 på hver side af Volga. Ved Sierra Morena i det sydlige Spanien blev 1767–68 anlagt 11 kolonibyer med 1200 huse, og 4.152 kolonister, især tyskere, var ankommet; her som andetsteds skete der senest med 3. generation et nationalitetsskifte.

Af interesse er bilaget med dets mere eller mindre fuldstændige oplysninger om kolonisternes hjemsted. I den ret fyldige litteraturfortegnelse kunne man have ventet at finde de fleste af de samtidige tidsskriftafhandlinger om hedeopdyrkning (se *Dansk landbrugsbibliografi* bd. I, ved Ole Karup Pedersen, s. 298 f.). Foruden noter og henvisninger har værket både sag-, sted- og personregister. De to sidste er for adskillige navnes vedkommende ufuldstændige. Nogle eksempler: A. G. Moltke (hvorfor ingen titel?) forekommer foruden på de 4 i registret anførte sider også s. 29, 51, 54 og 172, muligvis oftere, resident Joh. Fr. Moritz optræder ikke blot s. 51 og 115 f., men i hele afsnittet »Hvervning af kolonister« (s. 50–64) samt s. 100, godsejer J. Friedenreich s. 20, men også s. 98 og 101 (hans gods Palstrup er nævnt alle tre steder), kommissær Deichmann forekommer foruden s. 76 og 84 også s. 101 f., koloniinspektør Hans de Hoffman ikke blot de anførte steder, men tillige s. 74 og 114 ff. Det vejledende f. savnes ofte: præsten Niels Blicher burde således i st. f. 200 have side-talsangivelsen 200 ff. – Disse unøjagtigheder anføres ikke som en speciel og smålig kritik overfor Valdemar Andersen, der påny har ydet et interessant og

betydeligt bidrag til hedeopdyrkningens historie, men som en generel påmindelse. Der sjuskes ofte med registre - skyldes det, at forfatterne ikke ofrer dem større opmærksomhed?

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

FRIEDRICH-WILHELM HENNING: Dienste und Abgaben der Bauern im 18. Jahrhundert. Mit 51 Abbildungen und 29 Tabellen. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. Band XXI. Stuttgart, Gustav Fischer Verlag, 1969. vii + 183 s. 54 DM.

I »Einführung« fremhæver forf. med rette, at der i den omfangsrige litteratur om det 18. århundredes landboforhold savnes større undersøgelser over bøndernes afgiftsforhold, herunder deres hoveriydelser, med oplysning om fordelingen på de forskellige herskabsgrupper. Skal man med blot nogenlunde sikkerhed bedømme fæstebønders økonomiske kår, forudsætter det naturligvis kendskab til deres indkomstforhold, og det er her tampen brænder. Vi ved for lidt om bønders salg af korn og andre landbrugsprodukter samt forbrug i egen husholdning. Det betyder, at vi heller ikke er i stand til at veje og vurdere deres afgiftsbyrder, selv om kilderne i ret vid udstrækning tillader os at måle dem. En dansk landbohistoriker står ikke helt sjældent overfor det umiddelbart ret overraskende faktum, at fæstebønder på nogle godser har kunnet præstere hoveri af et omfang, der andre steder var forbundet med yderlig fattigdom blandt gårdfæsterne. Derfor er det meget betimeligt, når Friedrich-Wilhelm Henning i 3. del af værket (s. 120-170) og i »Schluss« (s. 171 f.) også tager indkomstforholdene i betragtning, væsentlig med henblik på forbrug pro persona, arealbehov pr. bondefamilie og behov for arbejdskraft set i forhold til gårdstørrelse og afgiftsydelser. De sidste er dog hovedemnet. Undersøgelsens første del tager udgangspunkt i Østprøjsen (A I), men bøndernes afgifter til fyrster, adel eller andre herskaber sammenlignes derefter med tilsvarende ydelser i andre østtyske områder (A II) og sidst (B I og II) med bøndernes afgiftsbyrder i landområder, hvor bondeselveje var fremherskende eller af betydeligt omfang (fyrstendømmet Paderborn, øvrige vestelbiske områder, Midt- og Sydtykland samt Østrig). I 2. del søger forfatteren at tegne et helhedsbillede af de højst forskellige afgiftskomplekser der er påvist i det foregående. Blandt de talrige Abbildungen illustrerer Abb. 28 (s. 117) hoveribyrdene i midteuropæiske områder, også Danmark, i det 18. årh., og når hoveriet i det danske kongerige og hertugdømmerne anslås til mindre end 15 % af bondebrugerens arbejds- og trækraftpræstationer, bør det nok bemærkes, at man kun kan nå til dette resultat, hvis samtlige helt eller delvis hovfrie bønder er medregnet: »fuldt hoveri« vil i reglen ikke levne danske hovbønder 85 % arbejdskraft til egen rådighed. Men den næste gruppe, 15-40 % hoveri, er unægtelig så omfattende, at en sådan illustration synes temmelig misvisende.

Fremstillingen bygger på en række ret ubestemt anførte aktstykker fra statsarkiver i Münster, Göttingen og Potsdam, men iøvrigt en stor mængde trykte kilder, med meget få undtagelser tyske afhandlinger.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG